

УДК:81'373.211
DOI 10.35254/bhu/2022.61.59

Саттаров У. С.,
К. Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик университети

УУ-АРЫК (ВАРУХ) АЙЫЛЫНЫН АТАЛЫШЫНЫН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ

Кыскача мазмуну

Бул макалада Кыргыз Республикасынын аймагында жайгашкан Уу-Арык айылынын аталышынын этимологиясы каралган. Учурда саясий бир топ окуялардан кийин ушул маселелер актуалдуулукка айланып, эки элдин кызыкчылыгын туудуруп жатат. Тажик Республикасында “Варух” анклавын биздин жер деп, анын атын өз тилинде чечмелөөгө өтүшүп, учурда карама-каршылыкты күчөтүүдө. Тажикче “Варух” деген сөздүн маанисине караганда кыргызча “Уу-Арык” деген сөздүн мааниси тарыхый жактан булактарда басымдуулук кылат. Бул изилдөөдө Уу-Арык деген сөз түрк тилдүү элдерге, анын ичинде кыргыз тилине таандык экендиги негизделди. Изилдөөнүн жыйынтыгында ал жердин “Уу-Арык” деп аталышы, тарыхы жана мааниси кыргыз тилинде экендиги, кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде айтылганы ачыкталды.

Түйүндүү сөздөр: уу-арык, арык, варух, өзөн, канал, жер-суулардын аттары, топонимика, тарых, анклав, этимология.

Саттаров У. С.,
Бишкекский государственный
университет им. К. Карасаева

ПРОИСХОЖДЕНИЕ НАЗВАНИЯ СЕЛА УУ-АРЫК (ВАРУХ)

Аннотация

В данной статье рассматривается этимология названия села «Уу-Арык», расположенного на территории Кыргызской Республики. В настоящее время после ряда политических событий эти вопросы становятся актуальными и затрагивают интересы двух народов. Polemika развернулась вокруг анклава «Варух», который исторически является территорией Кыргызстана. В Таджикской Республике анклав «Варух» считают своей землей, таджикскими учеными термин интерпретируются в своих интересах, что вызывает противоречие двух государств. В статье обосновано слово «Уу-Арык» как принадлежащую тюркским языкам, а именно кыргызскому языку. В результате исследования выяснилось, что название места “Уу-Арык”, его история и значение названия принадлежит кыргызскому языку, а именно юго-западному диалекту кыргызского языка.

Ключевые слова: уу-арык, арык, варух, река, канал, названия местности и вод, топонимика, история, анклав, этимология.

Sattarov U.S.,
Bishkek state university af. K. Karasaev

ORIGIN OF THE NAME OF THE VILLAGE UU-ARYK (VARUKH)

Abstract

This article discusses the etymology of the name of the village "Uu-Aryk", located on the territory of the Kyrgyz Republic. At present, after a series of political events, these issues are becoming relevant and affect the interests of the two peoples. The controversy unfolded around the Varukh enclave, which is historically the territory of Kyrgyzstan. In the Tajik Republic, the Varukh enclave is considered their land, Tajik scientists interpret the term in their own interests, which causes a contradiction between the two states. The article substantiates the word "Uu-Aryk" as belonging to the Turkic languages, namely the Kyrgyz language. As a result of the study, it turned out that the name of the place “Uu-Aryk”, its history and meaning, the name belongs to the Kyrgyz language, namely the southwestern dialect of the Kyrgyz language.

Key words: uu-aryk, ditch, varukh, stream, river, canal, names of localities and waters, toponymy, history, enclave, etymology.

“Варух” боюнча илимий булактардан так эмнени Уу-Арык деп кыргызча айта турган болсок маанилүү да түшүндүрөрүн таба алган жокбуз. Ал эми (Варух эмес) түшүнүктүү да болот.

Уу-Арык боюнча тажиктин филология илиминин доктору Нурали Нуров (Нурали Нурзода) 2021-жылдын 29-мартында khovar.tj сайтына жарыялаган макаласында мындай деп жазат: «Варух» деген сөз байыркы перс тилиндеги «вара» деген сөзүнөн келип чыккан, «чеп», «дубал менен курчалган жер» дегенди билдирет. Бул аталыш Варух тоо арасында жайгашкандыктан берилген. Авестологдордун айтымында, "Воруба рашти" жана "Воруджа рашти" деген сөздөр Варух менен байланыштуу» [1].

Тажик окмуштуусунун айтымында “Варух” деген ушундай маани берет деп божомолдоп жазып жана бул аймактын мураскорлору тажиктер деп жатат. Биз бул окумуштуунун ойлоруна такыр кошулмак эмеспиз. Себеби изилдөөлөрүбүз боюнча “Варух” деген сөздүн башка дагы маанилери бар.

“Варух” деген сөз боюнча мен ошол аймактагы элдерден, тагыраагы Баткен, Лейлек райондорунда жашаган жергиликтүү аксакалдардан, карыялардан сурап баары эле “Варух” эмес “Уу арык” дешет. Орто Азияга орустар келип “Уу-Арыкты” тили келбей “Варух” деп айтып, андан кийин биздин кийинки муун дагы “Варух” атап калышты. “Варух” деген сөз тажик тилинде эч кандай маани же түшүнүк бербейт, ал кыргызча “Уу арык” деген сөздү билдирет. Уу арык, уу арык деп олтуруп бара-бара варух болуп калган. Орто Азияга орустар келип криллица тамгасын киргизгенден кийин “уа” сөзү “ва” сөзүнө алмашылып жазылып калды. Буга бир мисал: уа алейкум ассалам деген сөздү ва алейкум ассалам деп жазып калбадыкпы. Бул жерде эски түрк тилиндеги “уа” тыбышы орустардын “ва” тыбышына алмашылып калды. Ошонун сыңарындай эле Уу-Арык сөзү тыбыштардын алмашуусу менен Варух болуп аталып, Ууарык деген сөздү да так маанисин билбей Варух деп атап калдык.

Кыргыз окмуштуусу филология илиминин доктору А.Н. Сыдыков “Теңирчилик – элдик ишеним” макаласында жогоруда айтылгандай, т-д тыбыштарынын алмашуусу (черодования) боюнча жазган. Мисалы: таг-даг,

топу-допу, төбө-дөбө, теңиз-деңиз ж.б. [2].

“Арык” аталышы боюнча "Википедия" интернет-энциклопедиясында мындайча берилет: “Арык” (азербайжанча-арих; казакча-арык; каракалпакча-ариг; кыргызча-арык; тажикче- чўй(жүй); өзбекче-ариг) – негизинен Орто Азияда, жарым-жартылай Закавказьеде майда сугат канал түрүндөгү гидротехникалык курулуш [3]. Ал эми бул жерден алып карасак тажик тилинде арыкты жүй деп атап жатышат.

Кыргыздарда, негизи эле түрк тилдүү элдерде “арыкка” байланышкан көптөгөн жерлердин, суулардын аттары бар. 1976-1980-жылдар аралыгында чыккан 6 томдук Кыргыз Совет энциклопедиясында да “Арык” аталышындагы 22 айылдын аты жазылган жазылган[4]. Андай айылдын аталыштары өлкөбүздүн баардык аймактарында жайгашкан. Мисалы Таш-Арык Талас облусунун Талас районундагы, Каптал-Арык Чүй облусунун Панфилов районундагы, Жаңы-Арык Ыссык-Көл облусунун Ак-Суу районундагы, Жоон-Арык Ош облусунун Ноокен районундагы, Жылан-Арык Нарын облусунун Нарын районундагы, Паскы-Арык Баткен облусунун Баткен районундагы айылдардын аттарын атасак болот. Аймактардагы айылдардын аталышы ошол жердеги жаратылыштын түзүлүшүнө карата эл тарабынан таамай коюлганы шексиз.

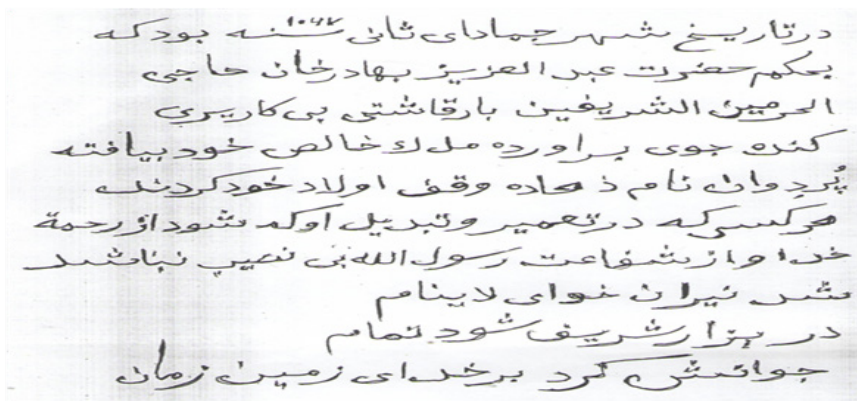
Андан сырткары Алты арык, Беш арык Өзбекстан Республикасындагы Фергана облусундагы шаар тибиндеги айылдардын, Арыкбалык Казак Республикасынын Түндүк Казакстан облусунун Атырау районундагы айылдын аталыштарын белгилесек болот.

Мындан башка да түрк тилдүү элдерде көптөгөн каналдарды дагы арык деп аташат. Мисалы Янгиарык (Жаңы арык) Өзбекстан Республикасынын курамындагы Хорезм каналы, Полвоарык (Балбан арык) Өзбекстанда Самаркан шаарынын жанындагы каналдын аталышы [5], Тешик-Арык Баткен облусунун Лейлек районундагы канал [6. 48-б].

Лейлек районунун Катыраң айылындагы Тешик-Арык каналынын башталышындагы аскага чегилген жазуу. 1658-ж.

1-сүрөт Лейлек районундагы Тешик-Арык каналынын башталышындагы аскага чегилген жазуу.

2-сүрөт. Сүрөттө араб тамгасы менен кыргызча (эски түркчө) жазылган аскадагы жазуунун кагаз бетине түшүрүлүшү.

Тешик-Арык каналынын тарыхына кайрыла турган болсок, Тешик-Арык каналы Лейлек районунун Өзгөрүш айылына кире бериштеги капчыгайдан башталган канал. 1656-1658-жылдарда абат бийи (кыргыз уруусунун бири - абат уруусу) Боркош бий тарабынан каржыланып, элдин күчү менен эки жерден тоннел казылып, 5 км узундукта казылган канал. 2000 гектар жерге суу берет. Тоннелдин жанындагы аскада Боркош бий тууралуу жазуу бар. Тоннелдин бири советтик доордо үстү ачылып ташталган. Экинчиси тарыхый эстелик болуп кыргыз мамлекети тарабынан коргоого алынууга тийиш.

Төрт кылымга жакын убакыттан бери канал элге суу берип, элди багып келет. Эки жерден сууну ноо аркылуу алып өтүшкөн: бири Жоопая суусу түшкөн жерден бир аз ылдый Козу-Баглан дарыясынын жээгинин үстүнөн 15 метр узундукта өткөрүлсө, экинчи ноо-экинчи тоннелдин кире бериш жеринде жерден 5 метр көтөрүлүп, узундугу 25 метр аралыкта болгон. Ноолордон 1 метр куб суу секундасына өтүп турган [6, 49-6].

1995-жылы чыккан 2 томдук “Манас энциклопедиясында” дагы Жоон-Арык, Кум-Арык, Кырк-Кыз-Арык, Кырк-Жигит-Арык жана Манас-Арык(Таш-Арык), деген аталыштагы чоң каналдар, өзөндөр бар. Ушул аталыштагы каналдарга, өзөндөргө токтоло кетсек.

Жоон-Арык — топоним, эпосто кытай-калмактар башта басып алган ата-журтун бошото баштаган кыргыздар жоону кубалап басып өткөн жерлердин бири (Кол жазмалар фондусу, 576-инв.). Географиялык реалияда Жоон-Арык Кочкор өрөөнүнүн түштүгүндө Үкөк жана Баба-Ата тоолорунун ортосундагы капчыгай жана өзөн [7, 356-6].

Кум-Арык — топоним. Бээжинди көздөй качкан Алооке канды Аксынын жанында Кум-Арык дарыясынын боюнда кууп жетет. Алоокени жайлап, дүнүйөсүн калкка бөлүп берет. Кошойдун сунушу боюнча Кум-Арыкта жыйылган эл Манасты кан көтөрүшөт (Саякбай Каралаев, 1. 209). Кум-Арык Чыгыш Түркстанда, Тарим дарыясынын сол куймасы [7, 564-6].

Кырк-Кыз-Арык — Талас өрөөнүнүн түштүк батыш тарабындагы тоо этектей курулган байыркы канал (10-к.). Каракоюн менен Үрмарал суулары кошулган жерден башталат. Ал жерден каналды бөгөгөн сыпайдын калдыгы табылган. Үрмарал суусунун сол жээгин бойлоп, Ленинполь кыштагына чейин созулат. Каналдын боюнан 10-12-кылымдагы Үрмарал 1 жана 2 деген эки шаардын чалдыбары табылган.

Эл оозунда Кырк-Кыз-Арык менен Кырк-Жигит-Арык туурасында уламыштар айтылат [7, 603-6].

Кырк-Жигит-Арык — Бакай-Ата районунун аймагындагы 10-кылымда курулган байыркы каналдын нугу. Каракоюн суусунан башталып, тоо боору менен Талас өрөөнүнө чыгат. Арыктын узундугу 10 км, туурасы 1,2

м, терендиги 1 м, жылмакай таштар менен кынапталып алебастар менен бекитилип ондолгон.

Кырк-Жигит-Арык менен Кырк-Кыз-Арыктын тарыхы жөнүндө эл оозунда төмөнкүчө уламыштар айтылат: «Семетейдин жигиттери Үрмарал суусунун жээгине оюн-зоок курушат. Кезек күч сынашуу оюнга келет. Кыздар Бакай карыяга кайрылып калыс болуп берүүсүн суранышат. Акылман карыя Үрмарал суусунун сол тарабынан кыздар, оң тарабынан жигиттер арык казып, сууну өрөөнгө кайсыл тарап мурун чыгарса жениш ошолордуку болорун айтат.

Эки тарап күндөп-түндөп иштешет. Кыз-келиндер амалдуулук кылып, теңи иштеп, теңи кылактап жигиттерди азгырып, алаксытышат. Кыздар арык казууну бир жума мурун бүткөрүп женишке ээ болушат» [7, 603-6].

Манас-Арык, Таш-Арык — ошондой кылымдагы ири канал. Талас өрөөнүндө, туурасы 5 — 7 м. Кыргыз Ала-Тоо кыркасынын этегин жээктеп, Ак-Дөбө шаар урандысына (6—7-к.) чейин 14 км узундукта созулуп жатат. Илимий адабияттарда «Таш-Арык» деп берилгени менен эл оозунда Манас-Арык. деп айтылат [6, 668-6].

Мындан тышкары Кол жазмалар фондусунда сакталып турган манасчы Саякбай Каралаевдин вариантында дагы “Куу арык” деп айткан жери бар экен: Манас өлгөндө «алтын туурун талкалап, жибек боосун тытып, айды көздөй сызып» кетип калган Акшумкар Семетей эр жетип, элине келээр жолуна уя салып, «куу арыктуу дайрадан куу бөктөрүп», «капчыгайлуу зоолордон каз бөктөрүп», «Качып калган түлкүнү Шукшуруп алып Акшумкар «Келгөй жетим» дегенсип» (Саякбай Каралаев, Кол жазмалар фондусу, 549-инв., 25-6.) [7, 393 -6].

Бул жерде “куу арыктуу дайрадан” деп, ошол дарыя үстү жай акканы менен асты катуу аккан же үстүнөн тайыз көрүнгөнү менен кесип өтө келгенде өтө терең болушу мүмкүн болгон дарыянын агымы боюнча сындап айткан чыгар.

Эми Уу-Арык боюнча да эл оозунда ар кандай варианттар, уламыштар айтылып жүрөт.

1-варианты: “Уу-арык” деп элдердин айтуусу боюнча айылга чейин келген негизги чоң арыкты же өзөндөн сууну бөлүп буруучу жерди уу-арык деп аташкан. Мисалы: Уу-Арыктан сууну бул жакка буруп кел деп айтып калышат.

2-варианты: Хандык доордо ар кандай кырдаалдарга (согуш, тоноочулук ж.б.) байланыштуу элди кыруу максатында бул арыкка уу ташталып, сууну ичишкенге болбойт деп сууну ичишкен (колдонгон) эмес экен. Ошонон уу-арык деп аталып калган дешет.

3-варианты: Бул жерде мурда сымап рудасын алып келип иштеткен жер. Таштарды оюп арык кылып сымапты ээриткенде, ошол таштан жасалган арыктан ээрип аккан сымапты идиштерге куюп алчу экен. Ошонон уу-арык деп аталып калган деп айтышат.

Жогорудагы айтылган варианттар боюнча карай турган болсок биринчи вариант төп келгенсыйт. Анткени

кыргыздарда мурда канал деген сөз болгон эмес. Баарын арык деп эле атаган, жана арыктардын көлөмү боюнча жана аткарган кызматы боюнча түрлөргө бөлүп айткан. Мисалы: кол арык, өстөн арык [8, 132-б], чоң арык, кичине арык, уу арык, ок арык, шак арык, таш арык ж.б. Андан тышкары кадимки эле жөнөкөй арык жана эң кичинекейин жөөк деп аташкан.

Манас эпосунда деле өзөндөрдү, кээ бир дайраларды, каналдарды – арык деп атаганы буга далил. Ошол өзөндөн (Ак-Суу дарыясынан) сууну буруп алган жерди Уу-Арык деп аташкан. Ал суу, канал менен келип азыркы Төрт-Гүл суу сактагычына куят. Ошол сууну бурган жерди (Уу-арыкты) орустар келип “головной” деп айткандан кийин биз дагы орусча “головной” деп атап калдык. Уу-Арыктын жанына келип отурукташкан элди Уу-Арыктын эли же Уу-Арык (орусча Варух) айылы деп атап калдык. Мурда элдер суунун, өзөндүн жанына, булактын башына барып отурукташкан. Ошон үчүн кыргыздарда бир макал бар “Эл башы болгуча Суу башы бол” деген. Суу башы деген аталышта Лейлек районунда Суу-Башы, Булак-Башы айылдары жана Баткен районунда Суу-Башы айыл өкмөтү (аймактык бирдик), Булак-Башы айылы бар. Уу-Арыкка тажиктер кандайча келип отурукташып калаганы боюнча С.Р. Саттаровдун “Абат тарыхы, санжырасы жана ичкилик кыргыздар” китебинде кыскача маалымат берилиптир: Нурумбет бай 1817-1904-жж. жашаган Орто-Боздогу б.а. ошол өрөөндөгү эң чоң байлардын бири болгон. Орто-боздогу жерлердин көбү ага тиешелүү болгон. Капчыгай жагын (Баткен району, Ак-Сай айылдык округу, Капчыгай айылы) [9] мачайыларга (тажиктерге) убактылуу пайдаланууга берген деп жазат [6, 323-б].

Тажиктердин мачайы деп аталышынын себеби Лейлек жана Баткен райондорунун түштүк тарабындагы Туркестан кырка тоосунун Мачча ашуусунан ашып келген тажиктерди мачайылар деп аташкан. Лейлек районунун Коргон айылында дагы Мачча ашуусунан ашып келген тажиктер бар, аларды дагы мачайылар деп азыркыга чейин аташат.

Кокон кандыгы кулап орус падышачылыгы келип, андан кийин СССР мамлекети түптөлгөндөн кийин 15 республикага бөлгөндө кайсы айылда кайсы улут көп болсо ошол айылды ошол республиканын карамагына кошкон.

Жогоруда айтылгандай “Уу-Арык” айылында дагы кыргыздарга караганда тажиктер басымдуу экен деп Тажикстан Республикасына кошкон. Ушул маалыматтар бизге талашсыз далил болот жана муну азыркы муун биле жүрүүрсү керек.

Адабияттар

1. Нуров Н. Бесспорная истина: Ворух — наследие Арии и часть исторической территории Таджикистана - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://khovar.tj/rus/2021/03/besspornaya-istina-voruh-nasledie-arii-i-chast-istoricheskoy-territorii-tadzhikistana/> (дата обращения: 09.10.2022)
2. Сыдыков А.Н. Тенгрианство – народная вера // Вестник БГУ. - 2014. - №1(27). - С. 49-52.
3. Википедия – свободная энциклопедия. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Арык> Дата обращения: (09.10.2022)
4. Кыргыз совет энциклопедиясы . — Фрунзе, 1976-1980жж. - 6 томдук. - 608—670 б т.
5. Википедия – свободная энциклопедия. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Арык> Топонимика. (дата обращения: 09.10.2022)
6. Саттаров С.Р. Абат тарыхы, санжырасы жана ичкилик кыргыздар /С.Р. Саттаров. – Ош, 2012. - 407 б.
7. Манас энциклопедиясы / 2 томдук, I том. – Бишкек, 1995. – 698 б.
8. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. //Биринчи бөлүк. – Бишкек, 2015. – 799 б.
9. Википедия – свободная энциклопедия - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ky.wikipedia.org/wiki/Баткен_району (дата обращения: 11.10.2022)

УДК: 81.13

DOI 10.35254/bhu/2022.61.62

Ali Çelik,

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
Doktora Öğrencisi
ali.celik@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0002-4963-1423

İKİ SESLİ ORTAK KÖK FİLLERİN FONETİK DURUMU (DLT, KIRGIZCA, TÜRKÇE TEMELİNDE)

Özet

Kırgızca ve Türkçedeki iki sesli (VK ve KV) ortak kök fiillerin fonetik durumları incelenmiştir. Ele alınan ortak kök fiiller için öncelikle Kırgızca ve Türkçedeki iki sesli ortak kök fiillerin taraması yapılmış, ardından DLT (Dîvânu Lugâti 't-Türk) ile karşılaştırılarak fiillerin olup olmadığı kontrol edilmiştir. Sadece Kırg.: ık- Türk.: ih- fiili, DLT'de bulunmamaktadır.

Çalışmada ortak kök fiillerin ünsüz ve ünlü yapısındaki özelliklerine değinilmiş, herhangi bir fonetik hususiyeti olmayanlar ise ayrı başlık altında DLT temelinde sadece karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Çalışmanın belli bir sınırdan olmasına dikkat edilerek iki dildeki ortak kök fiillerin fonetik özellikleri hakkında bazı tespitlerde bulunulmuştur.

İlgili kelimelerin durumunu tespit etmek amacıyla “Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti 't-Türk (2014)”, “Kırgız Tilinin Sözdüğü I-II (2011) ve “Türkçe Sözlük (2011)” temel alınmıştır.